

v předchozích letech prováděny. A této situace je si autor vědom. Proto nejde o komplexní rozbor sovětské rodiny, ale o dílčí, často kusé výsledky práce sociologů. Přes tento nedostatek podává kniha dosti jasný obrazek o charakteru, typu a funkcích sovětské rodiny a dobrý přehled základní teoretické problematiky manželství a rodiny.

Jaroslava Bauerová

Současná psychologie na Západě

Požadavek kritického přístupu k současnému západnímu společenskovědnímu myšlení je dnes již natolik samozřejmý, že nemá smysl jej *sám o sobě* znovu zdůrazňovat. V každém jednotlivém případě je však nezbytné zvážit a zhodnotit vhodnost volby určitého konkrétního kriticko-analytického postupu a posoudit jeho přiměřenost posuzovanému objektu. Volba postupu bude nepochybně ovlivněna jak charakterem objektu (přístup k některým stratifikačním teoriím bude patrně jiný než např. k laboratornímu výzkumu komunikace), tak cíli, které práce převážně sleduje: jiný ráz bude mít práce převážně informující než práce aspirující na rozvinutí určité vědní disciplíny nebo práce pokoušející se začlenit disciplínu, směr nebo osobnost do historického kontextu. Nepůjde samozřejmě o odlišnosti *zásadní*, protože ve všech případech vycházíme z týchž teoretických premis a používáme shodné metodologie; rozdíly v akcentech a dominantách však pominout nelze, nemá-li docházet k zbytečným a nepřijemným nedorozuměním a k často jistě nezájemným, ale snadno zjiitelným zkreslením, která pak kompromitují kritizujícího. Práce, které pak spíše nediferencovaně odsuzují než věcně (a věcnost je ovšem samozřejmým předpokladem jakékoliv kritiky a nelze ji nahradit sebeupřimnějšími emocemi a prohlášeními) posuzují, prokazují nedobrou službu marxistické teorii a samozřejmě také čtenáři.

V ediční praxi každého národa se čas od času objevují práce vynikající i práce slabé a nemělo by smysl zabývat se rozbořem oně druhé kategorie, kdyby se nedostávala do rukou čtenářů jiné země, kteří si pak nutně tvoří zkreslený obraz o celé produkci. Výběr Nakladatelství politické literatury, které se pokusilo vyplnit mezeru v naší informovanosti o stavu západní psychologie vydáním kolektivní sovětské práce *Současná psychologie na Západě*, [1] nebyl právě v tomto ohledu šťastný. Protože však jde o práci, která byla rozebrána ihned po vydání a v řadě partií se přímo či nepřímě zprostředkovaně zabývá sociologickou problematikou, nelze ji nechat bez povšimnutí a alespoň některé soudy a jednotlivosti je nezbytné korigovat.

Většina autorů patří k poměrně známým sovětským psychologům a má v sovětské psychologii dobré jméno; někteří z nich pravidelně na stránkách časopisu *Voprosy psichologii* informují čtenáře věcně, seriózně a kriticky o jednotlivých výsledcích západní psychologie. Práce, která je výsledkem jejich

kolektivního úsilí, však bohužel neposkytuje přiměřený obraz ani o objektu práce, ani o autorech samých. Má svého předchůdce v knize N. S. Mansurova [2], koncipované podobně, byť více historizujícím způsobem. N. S. Mansurov je také autorem kapitoly o *sociální psychologii*, již pochopitelně budeme věnovat největší pozornost. Partie speciálně psychologické budou posouzeny na jiném místě [3] autory k tomu kompetentnějšími.

Jeden z centrálních pojmů sociální psychologie a sociologie, pojem *sociální skupiny*, je — podle Mansurova — u behavioristicky orientovaných sociálních psychologů definován jako „jakékoliv společenství lidí“ (198). Ukazujeme podrobněji na jiném místě, že někteří autoři (např. Ward) skutečně neodlišují statistickou kategorii, která je založena na jednom shodném znaku, jejíž vykazují všichni členové skupiny, od sociálních seskupení jiného typu a pokládají — přípusíme — za společenskou skupinu skutečně jakékoliv společenství lidí, operují tedy pojmem společenská skupina v *nejširším slova smyslu* [4]. Pro behavioristicky orientované sociology i sociální psychology je však právě naopak charakteristická tendence vymezovat sociální skupinu co *nejúže*, ztotožnit sociální skupinu s *malými* sociálními skupinami, charakterizovanými přímou interakcí, nezprostředkovanou komunikací atd., což ostatně také nejlépe odpovídá metodologickým postulátům behaviorismu. Mansurovo v podstatě správně, byť formulačně simplifikující tvrzení, že přenesení akcentů z problematiky „makrostrukturálního“ charakteru na problematiku sociálních skupin je motivováno v západní sociologii snahou „posílit zdání, že ve společnosti jimi zkoumané není třídního rozdělení“ (200), lze totiž dokázat právě jenom tím, že pojem společenská skupina je prohlášen za centrální sociologický pojem a současně nepřipustné zúžen, nikoli rozšířen: společenská třída pak není společenskou skupinou a tedy ani předmětem badatelského zájmu. Simplifikací v takovém tvrzení je ovšem 1. předpoklad — který je v rozporu s fakty —, že pojem „třída“ ze západní sociologie vymizel (i krajní behavioristé jím operují, i když mu ovšem dávají jiný než marxistický smysl), 2. opomenutí jiných pohledů „posunu akcentů“ než těch, které uvádí Mansurov [5].

Je ovšem bohužel charakteristické pro celý Mansurovův přístup, že si otázku *vnitřní vývojové dynamiky* vědního odvětví, jejíž vztah — v psychologii zejména — k makrostrukturálnímu rozměru sociální reality může být složitě zprostředkovaný, vůbec neklade. Není pak divu, že z rozlišení primárních a sekundárních skupin nedokáže vytěžit nic zajímavějšího než zjištění, že aplikace tohoto rozlišení na analýzu kapitalistického průmyslového podniku vede k představě, že „v kapitalistickém podniku, a tudíž ani v kapitalistickém státě, není žádných kapitalistů a proletářů, nýbrž jsou jen jednotlivé skupiny“ (200). Striktně odmítá Fraserovu defi-

nici průmyslového podniku jako „shromáždění jedinců, kteří se spojili proto, aby dosáhli společných cílů“. Ponechme stranou problém věcné správnosti citované definice (Fraserovu práci neznám, takže nemohu posoudit kontext); položme si však otázku, zda je vůbec „přípustné“ definovat podnik jako *sociální organizaci*. Mansurovo zjištění, že kapitalistické a socialistické průmyslové podniky se od sebe podstatně liší, je samo o sobě bezcenné a informace o existenci kapitalistů v kapitalistickém podniku není snad přece jen příliš objavná. Skutečným problémem je ovšem problém projekce rysů širší sociální struktury do těch úrovní sociální organizace podniku, které jsou u obou typů analogické. Ani toto zjištění však ještě nezakládá specifikum *marxistického* přístupu k problematice industriální sociologie, protože řada buržoazních sociologů se touto otázkou zabývá, např. — použijeme-li termínu Lazarsfeldova a Kendallova — v analýze tzv. „kontextuálních proměnných“.

Pomíňme, jak se ocitl tvůrce rozlišení primárních a sekundárních skupin Cooley mezi behavioristy, a nekladme ani otázku, proč by se z „marxistického hlediska“ mělo s pojmy společenská skupina, struktura společnosti, mezikupinový vztah pracovat důsledně v uvozovkách. Rozlišování formálních a neformálních skupin je v *marxistické* sociologické literatuře téměř běžné přijato a Mansurova úvaha na dané téma je tedy antikvitou.

Vážnějším problémem je problém „samozřejmých skutečností“, které — jak říká Mansurov — západní sociální psychologové často uvádějí (201). Příklad, který Mansurov sám uvádí, není však volen nejšťastněji. Tvzení, že „charakter vzájemného působení členů jedné a téže skupiny se během času mění a je závislý na stáří členů skupiny“, je sice *samo o sobě* „samozřejmou skutečností“, přestává jí však být, jakmile položíme otázku, jakým způsobem lze dynamiku skupinové struktury exaktně postihnout. Právě v západní sociologii i sociální psychologii byla rozpracována řada neobyčejně náročných a často pracných postupů, které umožňují reprodukovat alespoň některé aspekty změn skupinové struktury (např. technika konfrontace kanonizovaných sociometrických tabulek získaných v panelovém výzkumu při použití maticového počtu [6], které mají řadu výrazných omezení a samozřejmě nejsou bez problémů, které však stojí za věcnou analýzu, protože riziko „nulového zisku“ je minimální. Vztah stability skupinové struktury k věku jejích členů zdaleka není pseudo-problémem a odhalení alespoň některých pravidelností není nikterak snadné. Ostatně ani ze sociotechnického hlediska nejde o banalitu: nerespektování právě věkového specifika skupin, které jsou nějak institucionálně začleněny a v některých ohledech — jako každá organizace — řízeny zvnějšku, vede k jejich dezorganizaci, protože přestávají být pro své členy atraktivní. Jak ale respektovat věkové specifikum, prohlásí-li

se za „samozřejmou skutečnost“ a žádnému bližšímu zkoumání se tedy nepodrobuje? Otázka „samozřejmých skutečností“ má ovšem ještě jeden aspekt: může se sociologie či sociální psychologie vůbec *zásadně* vyhnout konstatování některých skutečností tohoto druhu? Protože je exaktně doloženo, že leckterá z takových „intuitivně samozřejmých skutečností“ se při bližším zkoumání ukáže v naprostém, diametrálním rozporu s fakty [7], nelze dost dobře přijmout žádnou z nich jako *východisko* pro další zkoumání (nikoli tedy jako hypotézu, ale ověřenou tezi) bez její předběžné verifikace. Nemá tedy bez výhrad pravdu známý „hyperkritik“ empirické sociologie P. Sorokin např. v polemice s Bailesem, Festingerem, Homansem, Cartwrightem, Zanderem aj., když říká, že „jejich okázalá odhalení jsou ve skutečnosti buď těžkopádně formulované fráze nebo tautologie zahalené do statistických tabulek, odhalení již dávno odhalené či překroucené transkripce fyzikálních věd, nebo prostě souhrn chyb [8]. Samozřejmě, že vedlejšími produktem procesu verifikace „samozřejmostí“ je i Sorokinem vymyšlaná „kvantofrénie“ i pseudovědeckost, ale jaký smysl má zabývat se „vedlejšími produkty“? Samozřejmě, že i vedlejší produkt může hypertrofovat, ale jaký smysl má zabývat se takovou hypertrofií, nejsou-li posouzeny její předpoklady a zdroje?

Zvláštní, bohužel však nadbytečné, úsilí vynakládá Mansurov v případě *mikrosociologie*. Nejen že se mu mikrosociologie redukuje na sociometrii (kromě Morena nebyl vzat žádný „mikrosociolog“ v úvahu — ani Gurvitch ani König ani Jenningsová ani Zelený...); sociometrie se mu nadto redukuje na obecně sociologický systém Morenův, s nímž dnes polemizovat nemá naprosto žádný smysl, protože patří již jen k méně slavným kapitolám dějin sociologického myšlení. Ostatně sami stoupenci sociometrie neberou Morenovy mesianistické vize vážně a jejich váha je v americké sociologii minimální. „Snadnost, s jakou Moreno tvořil a předkládal spekulativní teoretické konstrukce ve spojení se svými empirickými výsledky a jeho nedostatečný zřetel k přísnému spojování těchto formulací s empirickými daty může sloužit jako odstrašující příklad pro opatrnější a důslednější přístup ke vztahu teorie a empirických dat“, píše Borgatta a Lindzey [9], kteří programově, jak sami říkají, ukazují sociometrii velmi optimisticky a s minimem kritických výhrad. O to nepochopitelnější je, že *marxistický* sociolog si zvolil Morenovy konstrukce za objekt vážného kritického úsilí, jehož jediným efektem ovšem nemůže být nic jiného než konstatování jejich nevědeckosti a (v politicko-sociálních konsekvencích) reakčnosti. To ostatně v sovětské literatuře bylo — nadto relativně průkazněji — provedeno již několikrát (např. Bachtovem a Osipovem). I tak se autor bohužel dopouští hrubých vulgarizací, nepřesných citací a podkládá tvrzení, která Moreno, jenž nešetřil výroky často skutečně prapodivnými, nikdy neformuloval

(např. parapsychologická interpretace tele-
elementu na str. 218). Ani pokus vzít vážně
sociometrii jako komplex procedur a technik
aplikovatelný na určitý typ sociálních sku-
pin a umožňující operativně definovat ně-
které sociologické a sociálně psychologické
pojmy, což by v daném kontextu bylo jediné
přiměřené, nebyl vůbec účinný. Jediný po-
stup byl vzat v úvahu — *psychodrama*; so-
ciometrický test, test prvního seznámení, „ží-
vé noviny“ a jiné sociometrické techniky se
prostě neberou v úvahu. Hodnota psycho-
dramatu je ovšem podle Mansurova nulová
jak metodologicky, tak terapeuticky, což je
ovšem pouze tvrzeno, nikoli dokázáno. Ve-
lice správně píše Hugo Široký, že „poněkud
megalomani Morenovy aspirace, které ne-
zřídka hraničí s mysticismem“, nejsou v kau-
zálním vztahu k metodice psychodramatu [10];
psychodrama a ostatní sociometrické postupy
musí tedy být prověřeny, musí být stanoveny
hranice jejich aplikability a vymezena úro-
veň přípustných zobecnění empiricky získa-
ných dat, nikoli však deklarativně a limine
odmítnuty.

Tzv. „experimentální směr“ v sociální psy-
chologii je demonstrován na — Eltonu Mayo-
vi a jeho hawthornských experimentech.
Mayo sám, který je v západní industriální
sociologii většinou již dnes pokládán dílem
za „klasiku“, dílem za antikvitu [11], byl z mar-
xistického hlediska již seriózně analyzován,
v „přirozenějším“ ovšem kontextu: v pra-
cích industriálně sociologických, nikoli „ex-
perimentálně psychologických“ [12]. Ačkoliv se
autor ani slůvkem nezmiňuje např. o New-
combovi, Murphym atd., jejichž první sociál-
ně psychologická experimentální práce časově
koinciduje s Mayovými výzkumy, nebo třeba
o Balesových laboratorních výzkumech
sociální interakce či Cattelových, Stephano-
vých atd. výzkumech komunikace v malých
skupinách, zjišťuje, že „práce představitelů
experimentálního psychosociálního směru ne-
mají teoretický význam, neodkrývají ono
podstatné, co charakterizuje nynější kapita-
listický řád a jemu odpovídající způsob vý-
roby“ (222). Je skutečně nezbytné položit
otázku, zda nejde o požadavek na experi-
mentální sociální psychologii poněkud „upří-
lišený“: cožpak je cílem experimentální (ale
nejen experimentální) sociální psychologie
odkrývat „ono podstatné“ kterékoliv spo-
lečenskoekonomické formace? Co nového, kromě
opakování verifikovaných samozřejmostí
(viz výše), může na toto téma přinést např.
laboratorní výzkum sociální interakce v dis-
kusní skupině? Tím, že Mansurov dělá „krát-
ká spojení“ právě tohoto typu, škrtá prostě
z vědního oboru problematiku, která tvoří
jeho tematické jádro a nahrazuje jej pseudo-
marxistickým hybridem filosofie, obecné so-
ciologie a politické teorie. Skutečně vážné
problémy experimentálně orientovaných kon-
cepí, např. problém vztahu dat získaných
v experimentálních skupinách v laborator-
ních podmínkách k datům z přirozených sku-
pin fungujících v normálních podmínkách,
či problém konstrukce modelů na základě

dat z experimentálních skupin, zůstávají
zcela mimo kritikovu pozornost a čtenář
o nich není ani slůvkem informován.

Stejně paušálně jako psychodrama a „ex-
perimentální sociální psychologii“ odmítá
Mansurov jako „lživou a nevědeckou“ i *teo-
rii frustrace*, vypracovanou Dollardem, Sear-
sem, Dobbem, Bettelheimem, Janowitzem aj.
[13], přičemž odmítnutí je provedeno a priori
proto, že pojem „společenské okolnosti“ je
v Dollardově knize chápán nikoli jako „po-
litika vládnoucích tříd, ekonomické požadav-
ky rozvoje kapitalistické soustavy, antagonis-
my mezi kapitalistickými státy“, ale jako
„ztroskotání osobních plánů a nadějí, vznik
pocitu nebezpečí, strachu atd.“ (209). Kritika
je tedy založena na zjišťování toho, co v po-
suzovaném textu *není* a co by tam podle
představy kritika *mělo být*. (In margine po-
znamujeme, že s použitím téže „kritické“
metody je proveden také rozbor Klinebergovy
teorie výchovy). Lze ovšem s těžší očeká-
vat, že západní nemarxistický sociální psy-
cholog bude definovat „společenské okolnos-
ti“ stejně jako sociolog marxistický (ostatně
vymezení přisouzené Dollardovi je vyslovenou
falsifikací, protože se vztahuje pouze
k některým proměnným původní hypotézy);
právě tak ovšem nelze očekávat, že je *mar-
xistický sociální psycholog* bude definovat
tak, jak proponuje Mansurov. Velmi složité
zprostředkování mezi „politikou vládnoucích
tříd“ atd. a individuem začleněným do kon-
krétní sociální situace, v níž jedná, je zcela
pominuto a vůbec se nebere v úvahu cha-
rakter analyzované varianty teorie frustrace
jako komponenty *obecné teorie chování*, v níž
proměnné autorem uvedeného typu nemohou
figurovat ani při její marxistické interpre-
taci [14]. Lze mít samozřejmě řadu námitek
proti některým konsekvencím teorie frustra-
ce, které nevyplývají ani z empiricky veri-
fikovaných premis, ani z nově shromážděného
empirického materiálu. Teorie frustrace,
pomocí níž byly v západní sociologii vysvět-
lovány některé aspekty vztahů mezi etnickými
skupinami, byla pochopitelně mnohdy dove-
dena k politicky reakčnímu konci; aby však
mohla být jako *teoretická* koncepce a *limine*
odmítnuta tak, jak to dělá Mansurov, musela
byt prokázána kauzální relace mezi teo-
retickými premisami samotnými a ideologic-
kou funkcí určitým způsobem interpretované-
ho a inadekvátně zobecněného empirického
materiálu, který je k nim tematicky vztáži-
telný. Existuje ostatně marxistický rozbor
teorie frustrace v její „klasické variantě“,
i pokus využít jí k výkladu „psychologického
mechanismu vzniku antagonismu v situacích,
v nichž pro něj neexistují důvody v objek-
tivní rozpornosti zájmů mezi skupinami, kte-
ré jsou podmětem tohoto antagonismu [15].

Poznámky k Mansurovovu pseudomarxis-
tickému hyperkriticismu uzavřeme alespoň
konstatováním jeho zjištění, že Kardiner,
Linton, Meadová, Cora du Bois jsou „psycho-
rasisty“ a že „mínění, že názory psychorasis-
tů mají jakýsi racionální základ, se tedy
ukazuje jako zcela nesprávné“ (213). Ačkoliv

nesouhlasím s tak populárním svévolným hauzírováním metaforou „racionální jádro“ či „základ“, nejsou-li v každém konkrétním případě, který je podrobován kritickoanalytickému rozboru, formulovány požadavky na ono „jádro“ kladené (je to soustava ověřených předpokladů? empirický materiál, dokládající určitou hypotézu? systém vysoce pravděpodobných hypotéz? určité, třebaš ne-teoretické konsekvence dané koncepce?), souhlasím s Mansurovem v tom, že psychorasismus — chápáný ovšem jako transpozice zvláštizovaných tezí sociální antropologie do roviny bezprostředního sociálněpolitického užití — „racionální základ“ ve smyslu zdůvodněného teoretického fundamentu skutečně nemá. Totéž nicméně nelze prohlásit o *kulturní antropologii en bloc*, neprovede-li se detailní analýza jejích vnitřních, často vnitřně rozporných elementů [16] a nezhodnotí-li se nejen teoretické hypotézy plynoucí z obrovského materiálu získaného terénními výzkumy [17], ale i její pojmový aparát a jeho explikativní význam v sociologickém kontextu.

Ostatní kapitoly patrně mohou v daleko přiměřenějším stupni splnit informativní funkci než partie právě posouzená, ačkoliv i v nich (zejména v kapitole o freudismu z pera J. Sorochové) je použito kritických postupů v zásadě obdobných. Proto také např. poměrně věcná reprodukce *Lewinovy koncepce osobnosti* (kapitola o tvarové psychologii, autorka Ancyferová) je zbytečně zatížena úvahami o Lewinově „solipsismu“ (str. 104) a pasus o časové perspektivě se nevyhnul nedorozumění v souvislosti s vymezením pojmu „morálka“ (110) a normativnímu požadavku na určení „obsahu“ perspektivních linií. Platí-li totiž soustava závislosti mezi časovými liniemi určitého typu bez ohledu na jejich konkrétní obsah (a to je totiž meritum věci: to Lewin dokazuje a Ancyferová nepopírá), porušovalo by zavedení pro každý případ specifikovaných konkrétních obsahů teorie její proponovaný stupeň obecnosti [18]. Pojem „*vyšoká morálka*“ nemá v sociologii malých skupin, která byla výrazně, jak známo, Lewinovými koncepcemi stimulována (a domnívám se, že ani u Lewina samotného), „hodnotící“ charakter ve smyslu konfrontace konkrétního obsahu interiorizovaných norem s normativním řádem širší struktury, jejíž složkou nositel „vyšoké morálky“, individuum či skupina, je. Proto někteří autoři neodlišují tento pojem od pojmu „skupinová koheze“ [19] který Lewinovi stoupenci (Schachter, Keedy, Cartwright aj.) ovšem ve vztahu ke skupině favorizují. Pokud se oba pojmy v tomto vztahu odlišují, pak pojem „koheze“ je vztažen k reprezentaci „přání náležeti ke skupině“, morálka akcentuje „dispozici jednání k cíli“ [20]. Vysokou morálku pak může mít právě tak dobře gang jako pracovní skupina, protože jde o charakteristiku skupiny, která se *bezprostředně* nevztahuje k její sociální funkci (přesněji, není z ní přímo odvoditelná), ačkoliv *fungování* skupiny významně ovlivňuje. Charakter fungování skupiny v jejím sociálním okruhu, zejména šir-

ším, ovšem nemůže být předmětem analýzy např. vnitroskupinových procesů, jak to vyžaduje metodologie v práci trvale uplatňovaná, aniž by se tím smazalo specifikum vědní disciplíny či dokonce znemožnil její rozvoj: je totiž nepředstavitelné, kolik proměnných (které badatel reálně bere ve výzkumu jako konstanty) by musel sociální psycholog uvažovat! Ostatně ani jediný pokus o konkrétní realizaci tohoto metodologického postulátu v posuzované práci pochopitelně nenajdeme.

Jde tedy v případě pojmu „*vyšoká morálka*“ o určitou *definiční konvenci*. Konvence tohoto typu je třeba alespoň do určité míry respektovat, nemá-li docházet k nedorozumění, která brání adekvátní reprodukci koncepce, protože do ní vnáší významy, jež neodpovídají terminologickým konvencím v dané koncepci přijatým.

Velmi vážným problémem, který by zasluhoval samostatný rozbor, je problém *operativních hypotéz a definic*, jímž se zabývá Ancyferová v kapitole o behaviorismu. Je naprosto nezbytné striktně odlišit radikální operacionalismus s jeho gnoseologickými předpoklady i důsledky od požadavku transkripce teoretické hypotézy do formy soustavy operativních hypotéz v empirickém výzkumu [21]. Samozřejmě, že taková transkripce „oklešťuje“ původní formu hypotézy, případně původní rozsahy či obsahy teoretických definic; bez takového „oklešťování“ však zůstává hypotéza obvykle neverifikovatelná a empirický výzkum je buď přímo nerealizovatelný, či zobečnění dat z něho získaných je inadequate. Tímto problémem se však hodláme zabývat na jiném místě.

Neplodnost kriticko-analytických postupů použitých v posuzované práci je na *psychologické* problematice zvláště markantní, protože jde o speciální vědní disciplínu, v níž ideologické souvislosti a sociální poslání nejsou vždy zcela zřejmé a jejichž zjištění tedy vyžaduje daleko jemnějších měřítek. Používali-li stejných kritérií např. Osipov v souvislosti s problematikou sociologickou [22], je pravděpodobnost, že kritika bude posuzovanému objektu přiměřená.

[1] *Současná psychologie na Západě*, NPL 1965. 341 str. Autoři jednotlivých kapitol: Kap. I. ruského originálu (která byla naštěstí vypuštěna) — N. S. Mansurov, kap. II. (v českém překladu I.) *Behaviorismus* — a III. *Tvarová psychologie* — L. I. Ancyferova, IV. *Freudismus* — J. V. Sorochova, V. *Srovnávací psychologie* — N. N. Ladygina, VI. *Sociální psychologie* — N. S. Mansurov, VII. *Průmyslová psychologie* — D. A. Ošanin, IX. *Vojenská psychologie* — M. S. Rogovin, V. V. Oficerov, X. *Materialistické myšlení* ... — L. I. Ancyferova. Jaká logika je v členění práce, necht posoudit shovívavý čtenář sám.

[2] N. S. Mansurov: *Sovremennaja buržoaznaja psichologija, Kritičeskij očerk*, Socekizdat 1962.

[3] Z psychologického hlediska bude práce souhrnněji posouzena v Cs. psychologii v recenzi dr. Miloše Bondyho.

[4] Srv. podrobněji Z. Strmiska, M. Petrušek: *Sociální skupiny*, in: *Sociální struktura socialistického Československa*, NPL 1966.

[5] Srv. např. P. F. Lazarsfeld: *What is Sociology*, Oslo 1948.